

DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ*

Az élelmiszer-önrendelkezés koncepciója és magyarországi realitásai

SUMMARY

The concept of food sovereignty was conceived as an alternative against the idea of free-trade rooted in the neoliberal convention. According to the declaration of Nyéléni, worded in 2007 on a World forum „Food sovereignty is the right of peoples to healthy and culturally appropriate food produced through ecologically sound and sustainable methods, and their right to define their own food and agriculture systems.” This study reviews the key points of this new paradigm and presents the most important examples of its Hungarian reception.

A globalizáció és neoliberális gyökerű nemzetközi szabad kereskedelem káros hatásai ellen fellépő mozgalmak az elmúlt néhány évben egyre hangsúlyosabban kommunikálják az élelmiszer-önrendelkezés paradigmáját. Ehhez képest a szélesebb közérdeklődés alig-alig fogta a szüvedélyes üzeneteket, szakmai körökben pedig inkább az új paradigma korlátait hangsúlyozzák, sokkal kevésbé kutadják a gyakorlati alkalmazás lehetőségeit.

Az élelmiszer-önrendelkezés koncepciójának forrása és lényege

A koncepció az 1990-es évek közepén kezdett körvonalazódni. Ekkorra világszerte – de főként a harmadik világ országiban – kiderült, hogy a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) által preferált szabad kereskedelem a mezőgazdasági, illetve élelmiszertermékek nemzetközi piacán olyan sajátosságokat mutat, amelyek alaposan megkérdőjelezzik agresszív szabályozókkal való kényszerítését. A kistermelők sokmillió tömege ment tönkre, s túl azon, hogy a élelmiszerek nemzetközi piacára kiterjesztett neoliberális rendszer a világ-élelmelési helyzet javítását sem támogatta kellő hatékonysággal, humanitárius katasztrófák forrása lett, munkanélküliség, a vidék ellehetetlenülése, kényszerurbanizáció, nyomor kísért. Ebben a történelmi szituációban jött létre a kistermelők nemzetközi mozgalma a Via Campesina. (Az alapítók nem csak a harmadik világból verbuválódtak, az európai kis-és családi gazdaságok különböző szervezetei fontos szerepet vállaltak az alapításba és a működtetésben.) E mozgalomhoz kapcsolható az élelmiszer-önrendelkezés paradigmájának megfogalmazása. Az ENSZ, illetve a FAO által szervezett 1996. évi Élelmelési Világforumán a nagy nyilvánosság előtt is megjelent a koncepció, mint a neoliberális politikával szembeni alternatíva. Azóta a koncepció a világélelmelési, illetve a vidékpolitikai párbeszéd meghatározó témája lett.

Az új paradigmának egy letisztult, szintetizált összeggzését adta a 2002. évi Élelmiszer-önrendelkezési Világforum, amely négy fő cselekvési területet jelölt ki (Simonyi-Varga, 2008):

Az élelemhez való jog: A koncepció kiinduló gondolata, hogy az egyének a megfelelő mennyiségű, kellően tápláló biztonságos és kulturálisan megfelelő élelmiszerhez való hozzájutás alapvető emberi jog. Az élelmiszerekhez való hozzáférés fizikai, gazdasági, társadalmi feltételeit minden egyén, és közösség számára biztosítani kell.

* Kandidátus, egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

Termelőeszközökhöz való hozzáférés: Elő kell segíteni, hogy a kistermelő földművesek, pásztorok, halászok, őshonos népek hozzáférjenek termőföldjeikhez, vizeikhez, genetikai és egyéb természetes erőforrásaikhoz, illetve méltányosan részesedjenek az ezekből származó hasznokból is. Ez a gyakorlatban olyan feladatokat jelent, mint földreformok, a génmódosított szervezetek és vetőmagvak elleni küzdelem, a vizek megfelelő elosztása stb.

Az agrár-környezetgazdálkodás támogatása: Ezen belül legfontosabb a helyi mezőgazdaság fenntartható kezelése, amely környezeti szempontból optimális technológiákat, helyi piacokat, fenntartható jövedelemszerző helyek megőrzését, a vidéki életminőséget szolgálja.

Kereskedelem és helyi piacok: E területen főként az állami, illetve a nemzetközi kereskelempolitikák alapvető változására lenne szükség. Az államilag támogatott export a fejlett országokban, az élelmiszerdömping, a támogatásként kommunikált nemzetközi terjeszkedési stratégiák, a multinacionális vállalatok tevékenysége azok, amelyek az élelmiszer-önrendelkezés közvetlen ellenpontjai.

Nagy jelentőségű volt a 2007 februárjában Maliban megtartott Élelmiszer-önrendelkezési Világforum. Az ott megfogalmazott Nyéléni Nyilatkozat a koncepció, illetve a mozgalom egyik alapidokumentumának számít.

A Nyéléni Nyilatkozat (Documentaire sur Nyélény, 2007)

Nagyon tanulságos idézni a nyilatkozat bevezető mondatait: „Mi, kis- és családi gazdálkodók, kézműves halászok, őshonos népek, föld nélküli munkások, mezőgazdasági munkások, migránsok, pásztorok, erdei közösségek, nők, ifjúsági, fogyasztói környezetvédő és városi mozgalmainak, szervezeteinek több mint 80 országból érkezett több mint 500 képviselője összegyűltünk a Nyéléni faluban, a Maliban található Sélinguében, hogy erősítsük az élelmiszer-önrendelkezés nemzetközi mozgalmát... Élelmiszertermelői örökségünk létfontosságú az emberiség jövője szempontjából. ... De ezt az örökséget és az egészséges, jó minőségű és bőséges élelmiszer előállítására való képességünket fenyegeti és aláássa a neoliberalizmus és a globális kapitalizmus. Az élelmiszer-önrendelkezés reményt és erőt ad nekünk, hogy megőrizzük és helyreállítsuk élelmiszertermelői tudásunkat és kapacitásunkat és ezekre alapozva építkezzünk.”

A bevezető gondolatok után a nyilatkozat megfogalmazza az élelmiszer-önrendelkezés lényegét, definícióját. „Az élelmiszer-önrendelkezés a népek joga az ökológiailag megfelelő és fenntartható módon előállított, egészséges és kulturálisan megfelelő élelmiszerhez, valamint ahhoz, hogy meghatározzák a saját élelmiszer- és mezőgazdasági rendszereiket. Azokat helyezi az élelmiszerrendszerek és szabályozás középpontjába, akik termelik, elosztják és elfogyasztják az ételt, és nem a piacok és a vállalatok követeléseit.”

Miért harcolunk? Teszi fel a kérdést a nyilatkozat és a kérdésre adott válaszok közül felsorakoztatja a legfontosabbakat. Egy olyan világért harcol a mozgalom, ahol...

- „minden népnek, nemzetnek és államnak hatalmában áll meghatározni saját élelmiszertermelő rendszereit és szabályozását, melyek mindenkit jó minőségű, megfelelően elérhető, egészséges és kulturálisan megfelelő élelmiszerrel látnak el.
- elismerést nyerne a nők szerepe és jogai az élelmiszertermelésben és képviselettel bírnak minden döntéshozó testületben
- minden népcsoport minden egyes országban méltósággal élhet, képes megélni a munkájából és nem kell elhagynia otthonát.
- az élelmiszer-önrendelkezést elismerik, mint alapvető emberi jogot, amelyet a közösségek, népek, államok és nemzetközi szervezetek egyaránt elismernek és alkalmaznak

- képesek vagyunk megőrizni és helyreállítani a vidéki környezetet, halállományt, vidéki tájat és étel-miszerrel kapcsolatos hagyományokat, melyek a föld, a talaj, víz, tenger, magvak, állatállomány és a biodiverzitás más elemeinek ökológiailag fenntartható kezelésén alapulnak, értékeljük, elismerjük és tiszteljük a hagyományos tudás, étel-miszer, nyelv és kultúra sokféleségét, és azt, ahogyan megszervezzük és kifejezzük magunkat.
- hiteles és átfogó földreform megy végbe, mely garantálja a gazdálkodók teljes körű földhöz való jogát, megvédi és helyreállítja az őshonos népek területeit, biztosítja a halászközösségek hozzájutását halászvízeikhez és ökoszisztémáikhoz és ellenőrzésüket ezek felett, tiszteli a legeltetési és vándorlási területekhez való hozzájutásukat és ellenőrzésüket, méltányos díjazásból adódó és munkavállalói jogokat garantáló tisztes megélhetést biztosít mindenkinek, és jövőt a fiataloknak és a vidéknek.
- ahol a földreform új életet ad a fogyasztó és a termelő közötti kölcsönös függésnek, biztosítja a közösségek fennmaradását, társadalmi és gazdasági igazságosságot és ökológiai fenntarthatóságot, és tiszteletet a helyi autonómiáknak és önkormányzatoknak, ahol földjeinket és területeinket békésen osztjuk meg népeink között, legyünk akár parasztok, őshonos népek, kézműves halászok, pásztorok, vagy mások
- természeti, illetve ember által okozott csapások és háborús helyzetek esetén az étel-miszer-önrendelkezés egyfajta «biztosításként» működik, mely erősíti a helyi újjáépítési munkát és csökkenti a negatív hatásokat, ahol szem előtt tartjuk, hogy az érintett közösségek nem gyámoltalanok, és ahol az erős helyi szerveződés az újjáépítés kulcsa.
- ahol a népek képessége a tárgyi, természeti és spirituális örökségükkel való rendelkezésre védelmet élvez
- ahol minden népnek jogában áll megvédeni a területeiket a transznacionális vállalatok cselekedeteitől.”

A nyilatkozat részletesen felsorolja azokat az erőket, tényezőket, amelyek a fentiek szerint megálmodott világ kialakulását és működését gátolják. Mi ellen küzdünk? – szól a kérdés, s erre a válaszok:

„Az imperializmus, neoliberalizmus, neokolonializmus és patriarchizmus ellen, minden olyan rendszer ellen, amely az élet, az erőforrások és az ökoszisztémák szegényedését eredményezi, és azon szereplők ellen, amelyek a fentieket előmozdítják, mint a nemzetközi pénzügyi intézmények, a Kereskedelmi Világszervezet, a szabadkereskedelmi egyezmények, nemzetek fölötti vállalatok és a népeik érdekeivel ellentétesen cselekvő kormányok.

Az étel-miszer előállítási költsége alatt történő dömping ellen a világ gazdaságban. Az ételmünk és az étel-miszer előállító rendszereink dominálása ellen olyan vállalatok által, amelyek a profitot az emberek, az egészség és a környezet elé helyezik.

Olyan technológiák és tevékenységek ellen, amelyek aláaknázzák a jövőbeni étel-miszertermelési képességünket, károsítják a környezetet és veszélyeztetik egészségünket. Ezek közé tartoznak a génmódosított termények és állatok, a terminátor technológia, az ipari haltenyésztés/akvakultúra és káros halászati gyakorlat, az ipari jellegű tejszektor úgynevezett «fehér forradalma», az úgymond «régi» és «új» zöld forradalom, és az ipari jellegű bioüzemanyag-monokultúra és más ültetvények által létrehozott «zöld sivatagok». Az étel-miszer, az alapvető és közszolgáltatások, a tudás, a termőföld, víz, vetőmagok, állatállomány és természeti örökségünk kisajátítása és áruvá tétele.

Olyan fejlesztési modellek és kitermelő tevékenységek ellen, amelyek a népesség erőszakos elmozdításával, a környezet és a természeti örökség károsításával járnak.

A háborúk, konfliktusok, megszállások, gazdasági blokádok éhínségek, a helyi népesség erőszakos elmozdítása és területétől való megfosztása, és minden olyan erő és kormány

ellen, amely ezeket a jelenségeket okozza, illetve támogatja, olyan katasztrófa, illetve háború utáni újjáépítést szolgáló programok ellen, amelyek károsítják a környezetünket és a lehetőségeinket. Mindazok kriminalizálása ellen, akik jogaik védelme érdekében harcolnak.

A dömping álcázását szolgáló élelmiszersegély ellen, amely génmódosított szervezeteket juttat a helyi környezeti és élelmezési rendszerekbe és a gyarmatosítás új formáit hozza létre.”

A fentiekből világosan látszik, hogy a nyélteni deklarációra rányomta bélyegét az Élelmiszer-önrendelkezési Világforum résztvevőinek heterogén összetétele. A tematika rendkívüli módon kitágult, az élelmiszer-önrendelkezés megjelenik, mint ökológiai, világelelmezési, élelmiszerbiztonsági, gazdasági, szociológiai, politikai stb, kérdés, szóba kerülnek olyan – látszólag közvetlenül nem érintett jelenségek is – mint a nők társadalmi helyzete, természeti katasztrófák, helyi konfliktusok, terrorizmus. De csak az az oka ennek a rendkívül széleskörű kitekintésnek, hogy a konferencia résztvevői gesztust gyakorolván, minden jelen lévő szervezet és irányzat törekvését kötelezőnek tartották megjeleníteni? Minden bizonnyal volt egy ilyen effektus is, mégis, inkább annak bizonyítéka a dokumentum, hogy ezek a nagy globális problémák egy összefüggő rendszert alkotnak, kezelésük is csak e rendszerben képzelhető el.

Hazai megközelítések

Nyilvánvaló azonban, hogy az élelmiszer-önrendelkezés koncepció hazai adaptálása során a súlypontok eltolódnak. Olyan – a globális megközelítésben kulcsfontosságú – kérdések, mint pl. az őshonos lakosság élettere, a kézműves halászok és a pásztorok lehetőségei, a népcsoportokat megmozgató migráció közvetlen tennivalókat nem jelent, bár a hazai tervek, elképzelések a nemzetközi feltételek számbavételénél akár ezekkel is számolhatnak. Hogyan jelenik meg az élelmiszer-önrendelkezés koncepciója Magyarországon? Három megközelítést tekintünk át vázlatosan.

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 2008. szeptember 29-i ülésén az MTA elnökének javaslatára megtárgyalta és elfogadta az MTA köztestületének stratégiai programját (MTA Stratégiai Programok, 2008.). A program meghatározza az ország jövőjét meghatározó legalapvetőbb kérdéseket, amelyekben az Akadémiának állást kell foglalni. Erre az állásfoglalásra azért van szükség, mert az Akadémia tekintélye, elismertsége és hagyományai lehetővé teszik, hogy stratégiai célokat és programokat fogalmazzon meg és ezek megvalósításában érvényesítse befolyását, mozgósítsa a megvalósításhoz szükséges szellemi kapacitásokat, fórumot teremtsen a szakmai párbeszédhez.

A tudós testület hét nagy stratégiai jelentőségű programot jelölt ki. Ezek:

- Magyarország hosszú távú energiastratégiája,
- Vízgazdálkodás,
- Környezeti jövőkép – környezet- és klímabiztonság,
- Élelmiszerbiztonság,
- Nyugdíjfinanszírozás – demográfiai folyamatok,
- Oktatásügy,
- Társadalmi közérzet – az állam és a közélet intézményes kereteinek stabilitása és életképessége.

Az élelmiszerbiztonság címszó alatt három önálló, de egymással szorosan összefüggő kérdésről van szó. Ezeknek a kérdéseknek a kutatására erőforrásokat kell összpontosítani és mihamarabb társadalmi konszenzus megteremtésére alkalmas álláspontot kell kialakítani.

Az első kérdés az *élelmiszer-önellátás*. Az állásfoglalás szerint a világszerte kibontakozó agrárválság és ezzel egyidejűleg az energiaválsággal összefüggésben az áruszállítás árdrágulása előtérbe hozza az önellátás jelentőségét, az országokon belüli agráriumot. Magyarország kedvező természeti adottsága és gazdálkodási hagyományai folytán ennek a változásnak haszonélvezője lehet. Ehhez azonban az agrárpolitikában végre kell hajtani a régóta esedékes fordulatot.

A második kérdés a *vidékfejlesztés*. Felülvizsgálatra szorul a vidékfejlesztési politika egésze, amely a közellátás hatékonyabb megszervezése és az infrastruktúra fejlesztésére szánt források koncentrálása címén az ország hagyományos településszerkezetének átalakítását tűzi ki célul, és a falvak egy számottevő részének elnéptelenedéséhez vezet.

A harmadik kérdés a *szűkebb értelemben vett élelmiszerbiztonság*. Itt tehát a kémiai és biológiai biztonság, a népegészségügy és a fogyasztóvédelem közös területéről van szó. Táplálékunk, táplálkozási szokásaink egyre egészségtelenebbek, alapvetően elütnek a Nyugat-Európában követett trendektől. Az országba külföldről érkező élelmiszerek ellenőrzésének rendszere komoly aggodalomra ad okot. Az intézkedések megalapozása itt is tudományos igényű, interdiszciplináris együttműködést kíván.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökségének dokumentuma nem használja ugyan az élelmiszer-önrendelkezés kifejezést, direkt módon nem irányul a nemzetközi élelmiszer-gazdasági és világkereskedelmi rendszerekkel szembeni alternatívák megfogalmazására, de az élelmiszerbiztonságnak a fent ismertetett komplex megközelítése és a hazai adottságok jobb kihasználására való erőteljes törekvés lényegében az új paradigma elfogadását és adaptálását jelenti.

A Szövetség az Élelmiszer-önrendelkezésért civil szervezet a nemzetközi mozgalom hazai képviselője. Szerény lehetőségei közepette elsősorban kommunikációs tevékenységeket lehet kiemelni, hatásuk a döntéshozók befolyásolásában csekély. Ahogy egyik kiadványukban fogalmaznak: „Élelmiszer-önrendelkezésről gondolkodni, beszélni, érvelni ma Magyarországon nem sok sikerrel kecsegtető vállalkozás.” (Simonyi-Varga, 2008). A koncepció átfogó népszerűsítésén túl sok energiát fordítanak a hazai illetve az Európai Unió belüli helyzet elemzésére, illetve a kíváncsnak tartott lépésekre.

Úgy látják, hogy a rendszerváltás után, a látszólagos önállóság éveiben sem a helyi értekek hangsúlyozása, az önrendelkezés politikája nem volt napirenden. A világpiaci nyitás lehetősége, a globalizáció, a piaci verseny iránt érzett politikai eufória minden mást elnyomott, ami a helyi megoldásokat, a szolidaritást, a fenntarthatóságot hangsúlyozta volna. Az Európai Unió csatlakozás óta pedig egyre távolodunk az élelmiszer-önrendelkezéstől.

A neoliberais gazdaságpolitika fő prioritása nem a társadalom megfelelő táplálékkal való ellátása, hanem az élelmiszer, mint áru világkereskedelme. A nyomott árakon folyó élelmiszerimport tönkreteszi a helyi gazdaságokat. Így történik ez 2004 óta a régi EU-tag-államokból hazánkba szabadon, dömpingáron (a magas támogatások miatt a valós előállítási költségeknél alacsonyabb áron) beáramló termékek esetében is. A fogyasztók érdekeire hivatkozva olyan minőségi követelményeket vezetnek be, amelyek az olcsó tartósított termékek minél nagyobb távolságra való történő eljuttatását szolgálják és nem a fogyasztó egészségét. A helyi piacokra termelő gazdálkodók, kiskereskedők kiesnek a versenyből, ami az üzemméretek növekedését, töke- és termőföld-koncentrációt eredményez. Ez egyaránt sérti a fogyasztók és a termelők önrendelkezési jogát, hogy maguk, közösen határozzák meg, milyen élelmiszert termeljenek és fogyasszanak, figyelembe véve mindennek a környezetre és az emberi egészségre gyakorolt hatását.

Ez a rendszer tarthatatlan. Pénzügyileg egyre nehezebben finanszírozható, pusztítja a gazdasági, társadalmi, természeti környezetet. Mivel a problémák gyökere a rendszer alaptermészetében van, természetes, hogy ezeket a gondokat nem lehet a meglévő gondolkodá-

si sémákkal, intézményekkel megoldani. A bruttó élelmiszertermelésnek csupán mintegy 10%-a olyan lokális többlet, ami indokolja az exportkereskedelmet, mégis mintegy 60%-a kerül exportra, vagy importra. Ezek az arányok nagyjából Magyarországon és globálisan is fennállnak. Nem tartható, hogy ez a viszonylag kis arány határozza meg a teljes volumen szabályozását. Márpedig a WTO a tagországai közötti élelmiszerkereskedelemben ezt erőlteti, az Európai Unión keresztül hazánkra is.

A Szövetség az Élelmiszer-önrendelkezésért civil szervezet fő célja az Európai Közös Agrárpolitika (KAP) gyökeres átalakítása, illetve – a realitásokat figyelembe véve – ennek propagálása. Tisztában vannak azzal, hogy ehhez összehangolt politikai akarat kellene, ami a szűk látókörű nemzeti érdekek miatt nehezen elképzelhető. Amíg a politikai akarat hiányzik, valójában a vásárlói tudatosság önmagában is előremozdíthatná az élelmiszer-önrendelkezés ügyét. Ezt tapasztalhatjuk számos európai országban (pl. Ausztria, Németország, Franciaország). Nálunk az ilyen fajta fogyasztói tudatosság érdekében is igen sokat kell tenni.

Az **Élőlánc Magyarországért** mozgalom agrár- és vidékfejlesztési programjának minden pontját áthatja az élelmiszer-önrendelkezés gondolata, de önálló alcím alatt kiemelten is tárgyalja a dokumentum (Agrár- és vidékfejlesztés). Az ott kifejtett álláspont szerint a mezőgazdasági – és élelmiszer-önrendelkezést biztosító politika megvalósításáért európai partnerekkel összefogva kell küzdeni. Az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának megváltoztatásával meg kell határozni az élelmiszer-önrendelkezés kereteit nemzeti és térségi szintekre, egészen a helyi gyakorlati megvalósításig. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek forgalmát vonják ki a WTO hatásköréből!

Ma az Európai Unió országaiból szinte akadálytalanul áramlik hazánkba a silány minőségű, szennyezett, esetleg kimondottan egészségkárosító élelem, míg a kistermelők nem képesek ésszerű áron feldolgozni és értékesíteni termékeiket. A jelenlegi helyzet a gazdaságra nézve egyértelműen káros, egészségünkre ártalmas.

Biztosítanunk kell a kisléptékű élelmiszer-feldolgozás és -kereskedelem létjogosultságát. Ehhez kétszintű engedélyeztetési rendszerre van szükség: eltérő feldolgozási, illetve kereskedelmi engedélyek vonatkozzanak a kis és nagy tételben termelőkre. Az élelmiszerbiztonság szintje ne csökkenjen. A genetikailag módosított élőlényeket élelmiszerminőségi kérdésként kell kezelni, és teljes mértékben ki kell iktatni az állatok takarmányozásából is.

Magyarországon a rendszerváltás után a stratégiai jelentőségű élelmiszeripar 60%-a külföldiek tulajdonába került, az időközben betelepült áruházláncok pedig a hazai élelmiszerkereskedelem 80%-át tartják kezükben. A mezőgazdasági termelés ezért ma kiszolgáltatott a termékfelvásárlóknak, a feldolgozóiparnak, de kiváltképp az áruházláncoknak.

A hazai élelmiszerek fogyasztását ösztönző és a vidéki élet értékeit bemutató tevékenységet erősíteni kell az oktatásban, az ismeretterjesztésben és a médiában.

Irodalomjegyzék

Simonyi Borbála–Varga Géza: Élelmiszer-önrendelkezés. Mezőgazdaság-Fenntarthatóság – demokrácia. Védegylet, Budapest, 2008.

Documentaire sur Nyéleni – www.Nyeleni.org/spip. Article 348.

Agrár- és vidékfejlesztés – www.elolenc.hu/dokumentumtar/4agrar.

MTA Stratégia programok – www.mta.hu/2008 okt.